

GROB KASNOGA BRONČANOG DOBA IZ STARE TESKERE (LJUBUŠKI)

Rezultati zaštitnoga arheološkog iskopavanja iz mjesta Stara Teskera kod Ljubuškog upotpunjavaju za sada rijetke sigurne podatke koji se referiraju na vrijeme kasnoga brončanog doba ne samo na prostoru zapadne Hercegovine nego i šire kulturne regije. Najzanimljiviji nalaz svakako predstavlja spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom kao jedna od markantnijih pojava tog vremena.

KLJUČNE RIJEČI: *kasnobrončano doba, spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom, Stara Teskera, Ljubuški, zapadna Hercegovina*

Područje Ljubuškog sa svojim izuzetnim prirodnim obilježjima kreira idealne uvjete za stabilan i bogat kulturno-povijesni razvoj. U prvom redu misli se na dostupnost osnovnih životnih resursa kao osnovnog preduvjeta za razvoj svih bitnih oblika produktivne privrede i kulture. Pri tome je najvažniju ulogu imala rijeka Trebižat, i to ne samo u smislu prirodnih potencijala nego i komunikacijskih.¹ Na to nedvojbeno upućuju ukupni aspekti dinamike kulturno-povijesnog razvoja dokumentiranog na prostoru Ljubuškog i šire kulturne regije. Bogati kulturno-povijesni mozaik ljubušskog područja dodatno je upotpunjen i zaštitnim arheološkim iskopavanjima provedenim u mjestu Stara Teskera, čiji se rezultati donose u ovom radu (Karta 1).

U mjestu Stara Teskera (oko 10 km južno od Ljubuškog) na položaju koji je u lokalnoj toponimiji poznat pod nazivom Brložine 9. svibnja 2015. godine započeta su zaštitna arheološka iskopavanja.² Nala-

A LATE BRONZE AGE GRAVE FROM STARA TESKERA (LJUBUŠKI)

Results of the rescue archaeological excavations from the settlement of Stara Teskera near Ljubuški complement scarce reliable information referring to the Late Bronze Age not only in the region of western Herzegovina but also in the wider cultural region. Spiral-spectacle pendant with tubular central part definitely represents the most interesting find as one of the imposing phenomena of the time.

KEYWORDS: *Late Bronze Age, spiral-spectacle pendant with tubular central part, Stara Teskera, Ljubuški, western Herzegovina*

The area of Ljubuški with its exceptional natural characteristics offers ideal conditions for stable and rich cultural and historical development owing primarily to availability of main living resources as a basic precondition for development of all significant forms of productive economy and culture. The river of Trebižat was most important in this process, regarding natural and communication potentials¹ as indicated by all aspects of dynamics of cultural and historical development recorded in the region of Ljubuški and wider cultural region. Rich cultural-historical mosaic of the Ljubuški region is additionally supplemented with the rescue archaeological excavations in the village of Stara Teskera, results of which are presented in this work (Map 1).

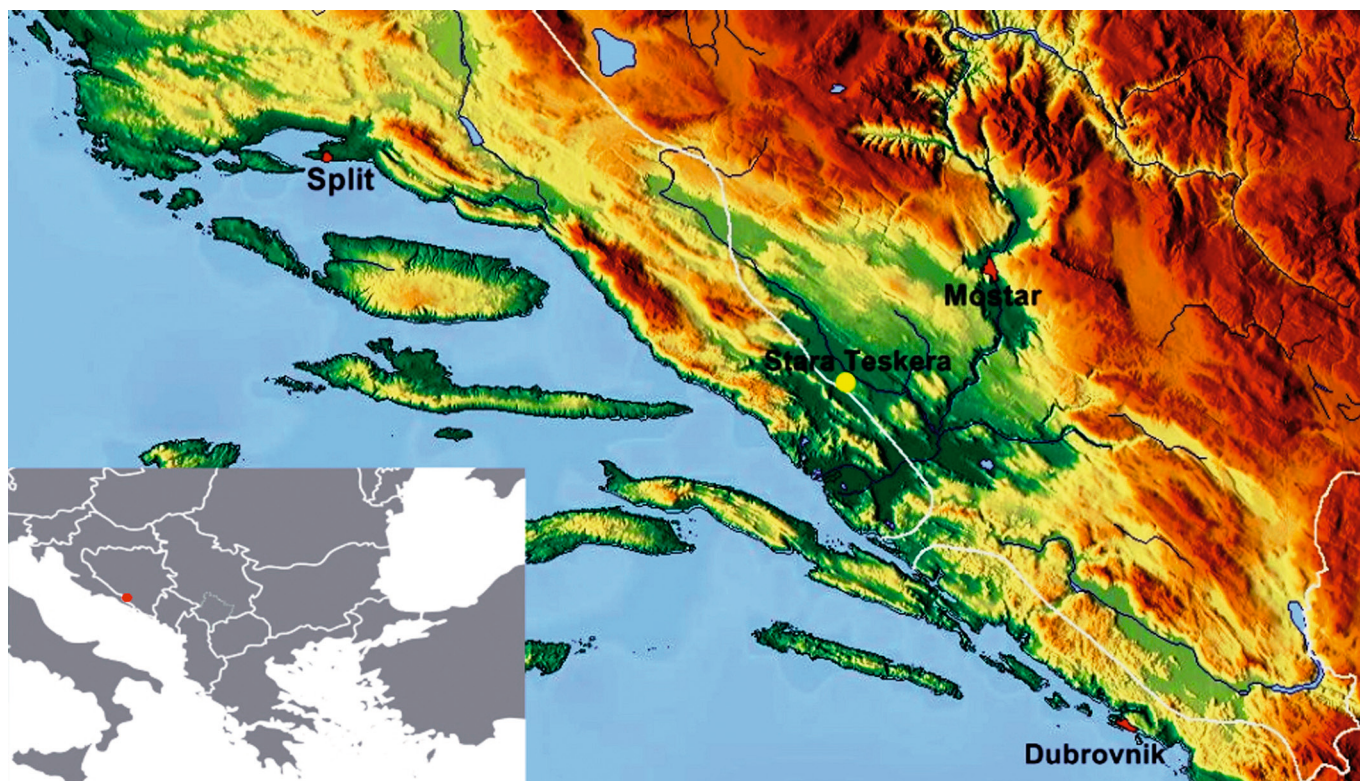
In the village of Stara Teskera (about 10 km south of Ljubuški) rescue archaeological excavations started on May 9, 2015 on the position known as Brložine in local toponymy.² The site is located

1 Usp. B. MARIJANOVIĆ, 2003, 45 i d.

2 Iskopavanja su ukupno trajala tri dana. Provedena su pod vodstvom mag. arheol. Mirka Rašića, a još su sudjelovali i kustos Arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu fra Milan Jukić, student arheologije Tomislav Mihalj te Vinko Herceg.

1 Cf. B. MARIJANOVIĆ, 2003, 45, ff.

2 The excavations lasted for three days and they were led by Mirko Rašić, MA in archeology, with participation of fr. Milan Jukić, custodian of the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Humac, and archaeology students Tomislav Mihalj and Vinko Herceg.

KARTA I. / MAP I.

Položaj Stare Teskere (izvor: Google Maps – Relief Layers; prilagodio: T. Tomas).

Position of Stara Teskera (source: Google Maps – Relief Layers; edited by: T. Tomas).

zište je smješteno oko 300 metara ispod brda Velika glavica u pravcu istoka, s desne (zapadne) strane lokalnog puta prema zaseoku Zelići³ (Karta 2, Sl. 1). Povod arheološkim iskopavanjima bila je dojava Stipe Granića o pronalasku groba na svom imanju. Naime, navedeni je prilikom meliorizacije zemljišta naišao na ostatke grobne arhitekture.⁴ Izlaskom na teren utvrđeno je kako se radi o grobu u formi kamene škrinje kojem je prilikom radova skinuta pokrovna ploča. Osim djelomično devastiranog groba, otegotnu okolnost predstavljala je i činjenica kako je prostor oko groba bio značajno poremećen, na način da je bio više-manje poravnat u razini površine groba. Zatečeni terenski uvjeti nametnuli su i sam metodološki pristup i strategiju iskopavanja. Tako je sa svih strana groba otvorena površina s ciljem utvrđivanja prije svega karaktera i površine grobnog mjesta te opsega devastacije.

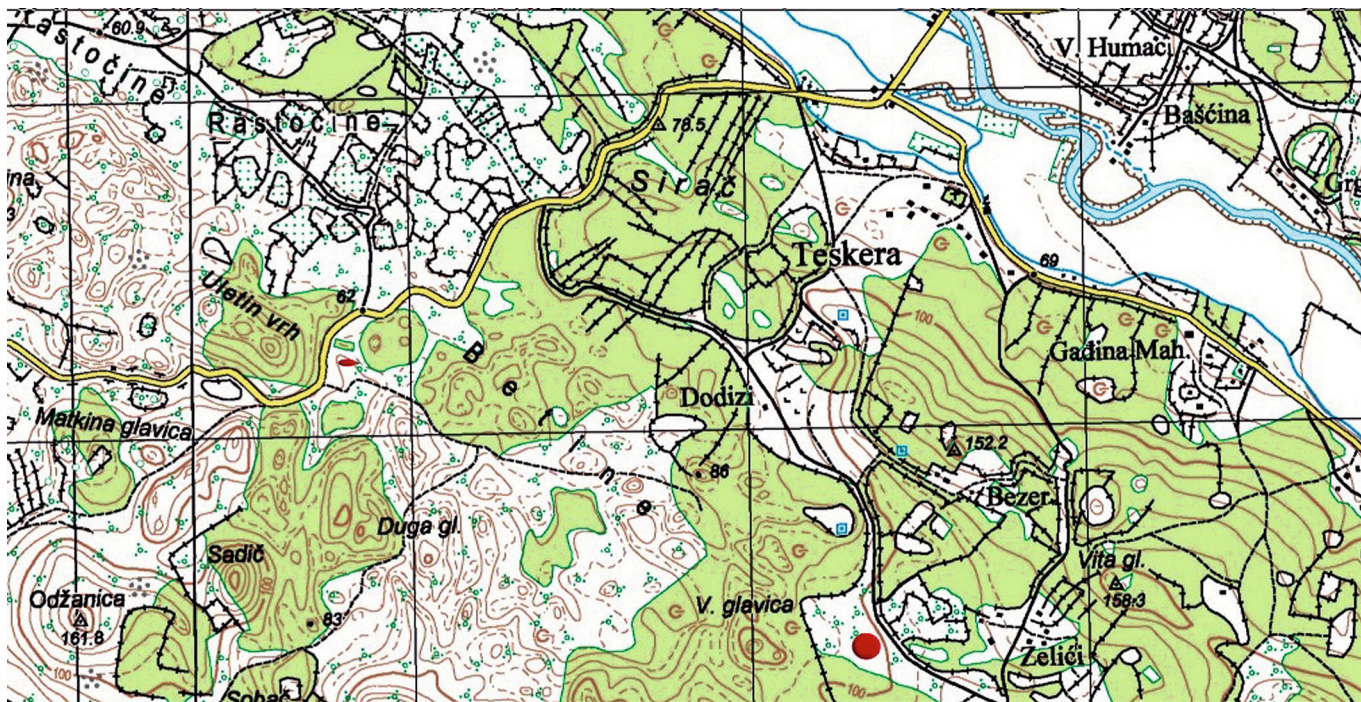
3 U promatranju užega prostornog, pa i vremenskog konteksta nalazišta osim više gomila u blizini treba spomenuti i tri nalazišta gradinskog tipa. ARHEOLOŠKI LEKSIKON BiH (Tom III) 1988, 25. 114, 325; 25. 124, 326; 25. 273, 334.

4 Ovom prilikom zahvaljujemo savjesnom vlasniku zemljišta Stipi Graniću koji je upozorio na potencijalno arheološko nalazište, iskazao razumijevanje te pružio podršku tijekom izvođenja zaštitnih iskopavanja.

about 300 m under a hill called Velika glavica to the east, on the right (western) side of the local road to the Zelići hamlet³ (Map 2; Fig. 1). Archaeological excavations commenced after information by Stipe Granić that he found a grave on his estate. During land improvement works he found remains of grave architecture.⁴ The site inspection showed that it was a grave in form of stone cist whose cover slab was removed during the works. The grave was partially devastated but additional problem was the fact that area around the grave was disturbed significantly, as it was more or less levelled to the grave surface. Existing field conditions imposed methodological approach and excavation strategy. The grave was approached on all sides with an aim of determining the character and area of the grave plot and scope of devastation.

3 Three settlements of the hillfort type need to be mentioned in consideration of specific spatial and chronological context of the site, in addition to several cairns in the vicinity. ARHEOLOŠKI LEKSIKON BiH, 1988, 25. 114, 325; 25. 124, 326; 25. 273, 334.

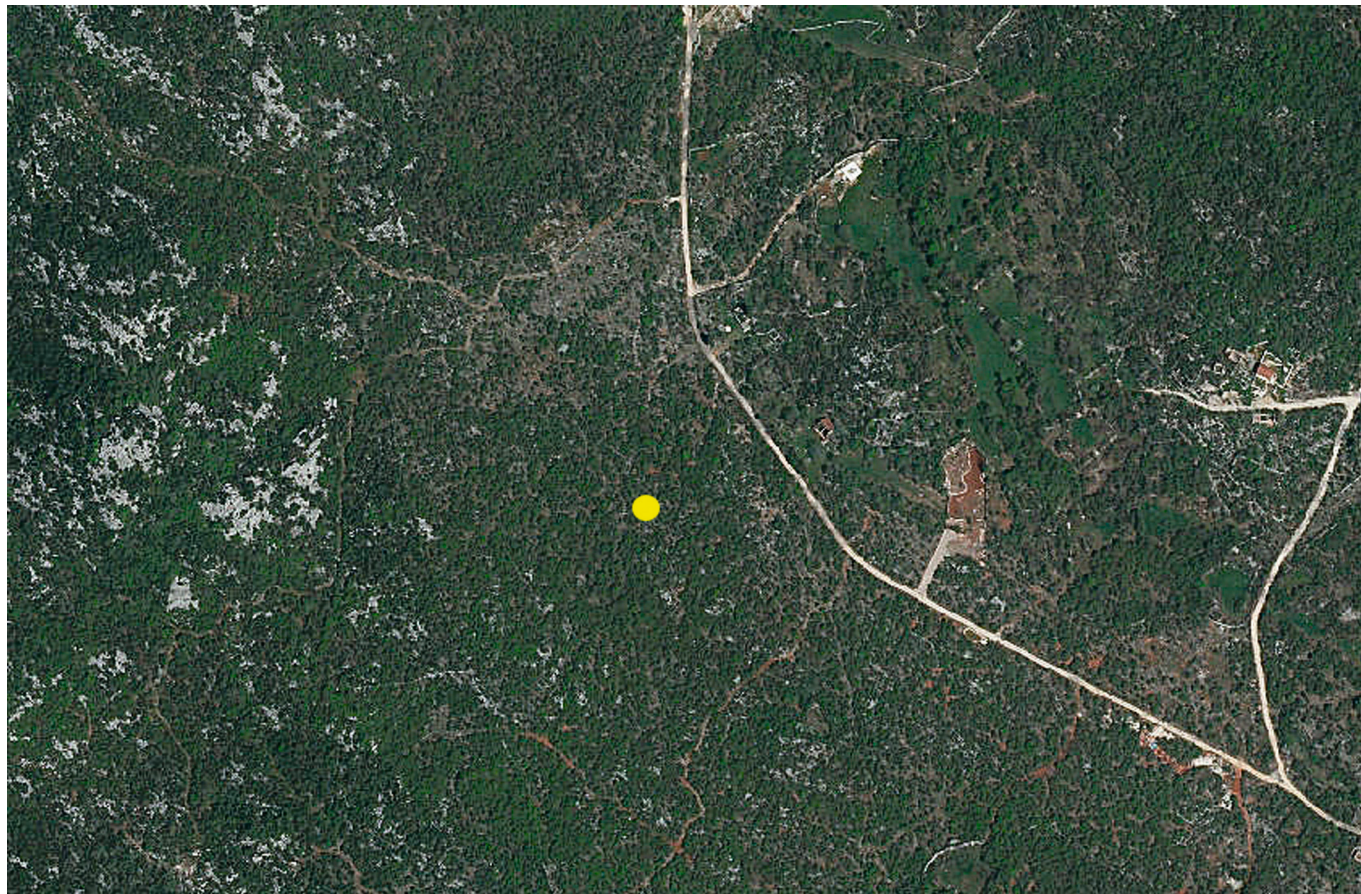
4 We would like to thank the land owner Stipe Granić who recognized potential archaeological site, and was supportive during the rescue excavations.

KARTA 2. / MAP 2.

Topografska karta (1:25000) s položajem nalazišta (izvor: Arcod; prilagodio: T. Tomas).

Topographic map (1:25000) with the site position (source Arcod; edited by: T. Tomas).

SL. I. / FIGURE 1.

Ortofotografija s položajem nalazišta (izvor: Geoportal/Katastar.ba; prilagodio: T. Tomas).

Orthophotographic map with the site position (source: Geoportal/Katastar.ba; edited by: T. Tomas).

Iskopavanjem prostora oko groba utvrđeno je postojanje dva različita sloja. Gornjeg, sastavljenog od sitnog kamena (škalje) izmiješanog sa zemljom, djelomično poremećenog meliorizacijom, te donjeg sloja koji je činio tanji sloj humozne zemlje koji je prekrivao zdravicu (crvenicu) i matičnu stijenu.⁵ Gornji sloj sitnog kamena i zemlje nije sadržavao nikakve kulturne ostatke dok je na granici donjega humoznog sloja i crvenice, na razini na kojoj je podignut grob, pronađeno više atipičnih ulomaka keramičkih posuda, i to uz južnu stranu groba. Pronađeni ulomci mahom su crvenkasto-smeđe boje i grublje fakture, dok par ulomaka pokazuje solidnu tehničku izradu i glačanu vanjsku površinu. Nažalost, spomenuti ulomci ne sadrže tipične elemente koji bi nam pomogli u određivanju njihove uže kulturne i kronološke pozicije. Na prostoru promatrane kulturne regije nalazi ulomaka keramičkih posuda u pogrebnom kontekstu obično se interpretiraju kao rezultat prakse koji je uključivao razbijanje posuda u skladu s religijskim konvencijama vezanima uz obred pokapanja.⁶ Točnu, izvornu površinu koju je zauzimalo grobno mjesto zbog oštećenja nije moguće utvrditi. No, zasigurno je u znatnoj mjeri bilo definirano većom matičnom stijenom koja je dokumentirana na maloj udaljenosti od svih strana groba, osim s južne. Također, pitanje karaktera grobnog mjesta u početku iskopavanja dovelo se u pitanje. Poznato je kako u vrijeme kasnoga brončanog doba u promatranoj kulturnoj regiji poznajemo tri načina pokapanja, pod gomilama, u ravnim grobovima i u spiljama.⁷ U našem slučaju pri pronalaženju bližih analogija za sam način pokapanja evidentno je kako pokapanje u spiljama nije referentno. Kod ostala dva načina pokapanja osnovna razlika je u postojanju ili nepostojanju kamenog nasipa, odnosno gomile nad grobom, s tim da su grobovi na ravnom kudikamo rjeđa pojava od onih pod gomilama.⁸ I u našem slučaju izglednije je kako se radi o grobu pod gomilom. Prema usmenom priopćenju vlasnika zemljišta, površina uokolo groba bila je sačinjena od veće kon-

Two different layers were recognized during the excavations of the area around the grave. The upper layer consisted of small stones (gravel) mixed with soil, partially disturbed in land improvement activities, and the lower layer consisted of a layer of humus soil (which covered the bedrock (*terra rossa*) and solid rock.⁵ Upper layer of small rocks and soil contained no cultural remains while several atypical pottery sherds were found next to the southern side of the grave, on the border of the lower humus layer and *terra rossa*, at the level of the grave. Recovered fragments are mostly reddish-brown, of coarse fabric, while few fragments exhibit solid workmanship and polished outer surface. Unfortunately mentioned fragments lack diagnostic elements helpful in defining their more precise cultural and chronological position. In the cultural region in question, finds of pottery sherds in funerary context are usually interpreted as a result of practice which involved breaking vessels in accordance with religious conventions associated with the burial procedures.⁶ Exact original area of the grave plot could not be defined. Large solid rock which was recorded on all sides of the grave except for the southern definitely affected its location. Character of the grave plot was questioned at the beginning of the excavations. Three burial manners (under cairns, in flat graves and in caves) were recorded in the Late Bronze Age period in this cultural region.⁷ In this case it is evident that close analogies for the mortuary ritual cannot be found in cave burials. As for the other two burial types, the main difference is in presence or absence of stone fill, i.e. cairn over the grave. Flat graves are far scarcer than the graves under mounds.⁸ In our case it is more likely that it was a grave under mound. According to information of the land owner, area around the grave was covered with multitude of small stones, and only few larger stones. Such description may correspond to surface of the cairn before the land improvement works began. It is most likely that

5 Crvenica (*terra rosa*) je vrsta tla raširena u krškim predjelima. Ovaj tip tla nastaje rastvaranjem vapnenca i dolomita i predstavlja njegov nerazgradivi ostatak, a oblikuje se po dnu vrtača, dolina i krških polja. Zbog toga što sadrži okside željeza i aluminija, ima tipičnu crvenu boju po kojoj je ta vrsta tla i dobila ime. Na arheološkim nalazištima na spomenutim područjima crvenica se gotovo u pravilu javlja ispod kulturnih depozita kao sterilan, kompaktni i mastan sloj koji ne sadrži kulturne ostatke, a dolazi često u kombinaciji s matičnom stijenom (živcem).

6 Š. BATOVIĆ, 1983, 351-352.

7 Š. BATOVIĆ, 1983, 334.

8 Š. BATOVIĆ, 1983, 334.

5 *Terra rosa* is a type of soil characteristic of the karst regions. This type of soil is produced by weathering of limestone and dolomites representing its non-degradable remainder, and it is formed at the bottom of karst valleys, valleys and karst fields. It owes its characteristic red colour to iron and aluminum oxides. At the archaeological sites *terra rossa* appears almost regularly under the cultural deposits as a sterile, compact and greasy layer without cultural remains, and it is often combined with solid rock.

6 Š. BATOVIĆ, 1983, 351-352.

7 Š. BATOVIĆ, 1983, 334.

8 Š. BATOVIĆ, 1983, 334.

centracija sitnijeg kamena, uz manji broj krupnijeg kamenja. Takav opis može odgovarati površini gomile prije početka meliorizacije. A najizglednije je da je nastala kao rezultat odnošenja krupnijeg kamena iz nasipa gomile, koji je izgleda ugrađen u brojne obližnje suhozide. Spomenute terenske podatke koji idu u prilog postojanju groba pod gomilom dodatno podržava i ortofoto snimka spomenutog prostora prije meliorizacije na kojoj je jasno vidljiva površina relativno kružne osnove koja realno podsjeća na gomilu. Isto tako, na užem prostoru nalazišta dokumentirano je postojanje više gomila. Korespondiraju li te gomile vremenski i socio-kulturno s istraživanom gomilom? Na to pitanje sada ne možemo odgovoriti, no sigurno je da su zajedno u definiranom prostornom kontekstu mogli činiti jedan svjesno rezerviran ambijent namijenjen pogrebnoj praksi.

Sam grob plitko je ukopan u zdravicu, a orijentiran je u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Kako je već spomenuto, formiran je u vidu kamene škrinje koja se sastoji od četiri uspravno postavljene kamene ploče, dvije duže otprilike na zapadnoj i istočnoj strani groba i dvije kraće otprilike na sjevernoj i južnoj strani groba. U smislu uže grobne arhitekture treba ubrojiti i dvije kamene ploče koje su bile postavljene s južne strane s ciljem održavanja statike groba. Na kamenu škrinju bila je postavljena izuzetno masivna i nepravilna kamena pokrovna ploča.

Unutar groba dokumentiran je tanji sloj grobne zapune sastavljene od zemlje izmiješane sa sitnim kamenjem. Neposredno ispod površine grobne zapune pronađeni su loše sačuvani skeletni ostatci koji su pripadali jednoj individui.⁹ Sačuvani su veći dio bedrene kosti, dio ramene kosti, dio donje čeljusti, više komada zubi te nekoliko sitnijih, nedefiniranih ulomaka kostiju. Sudeći prema zatečenom položaju većih kostiju te prema već dokumentiranim običajima pokapanja u kulturnoj regiji, pokojnik je u grob položen u zgrčenom položaju, na lijevi bok. Osim spomenutih skeletnih ostataka, u grobu su pronađena četiri ulomka od najmanje dvije različite keramičke posude.¹⁰ Nažalost, i u ovom slučaju ulomci keramičkih posuda ne sadrže tipične elemente, dok su prema ostalim obilježjima (prije svega fakturom) kompatibilni keramičkim ulomcima pronađenima izvan groba. Nadalje, u južnom kutu groba prona-

it was formed as a result of carrying away large stones from the cairn fill which were incorporated into nearby drystone walls. Mentioned field information which indicate to presence of a grave under a cairn were further supported by an orthophoto plan of the mentioned area prior to land improvement clearly showing relatively round area similar to a cairn. Several cairns were recorded in the vicinity of the site. Do these cairns correspond to the excavated cairn in chronological and socio-cultural terms? It is impossible to answer that question for now, but it is certain that if observed together in a defined spatial context they could have made an intentionally reserved ambience intended for funerary practice.

The shallow grave was dug in the bedrock in the NW-SE orientation. As already mentioned, it was made in form of a stone cist consisting of four vertically placed stone slabs, two longer ones approximately on the western and eastern side of the grave and two shorter roughly on the northern and southern side of the grave. Grave architecture also comprises two stone slabs on the southern side used for reinforcement of the grave structure. Stone cist was covered with exceptionally massive and irregular stone slab.

Thin layer of grave fill consisting of soil mixed with small rocks was documented inside the grave. Poorly preserved skeletal remains of one deceased person were found directly under the surface of the grave fill.⁹ Following bones were preserved: a femur fragment, shoulder blade fragment, lower jaw fragment, several teeth and several small, undefined bone fragments. The deceased person was laid in the contracted position on the left side judging from the existing position of larger bones and according to previously recorded burial customs in this cultural region. Four fragments belonging to at least two different ceramic vessels were found in the grave in addition to mentioned skeletal remains.¹⁰ Unfortunately in this case pottery sherds are not characterized by typical elements, while other characteristics (primarily fabric) make them compatible with pottery sherds found around the grave. Spiral-spectacle pendant with tubular central part (*Brillenspirale*) was found in the southern corner of the grave (Fig.

9 Prema zatečenoj situaciji u grobu, izgleda da je pokojnik bio položen na zdravicu.

10 Prilaganje posuda u grob također je dokumentirana praksa u vremenu kasnoga brončanog doba promatrane kulturne regije.

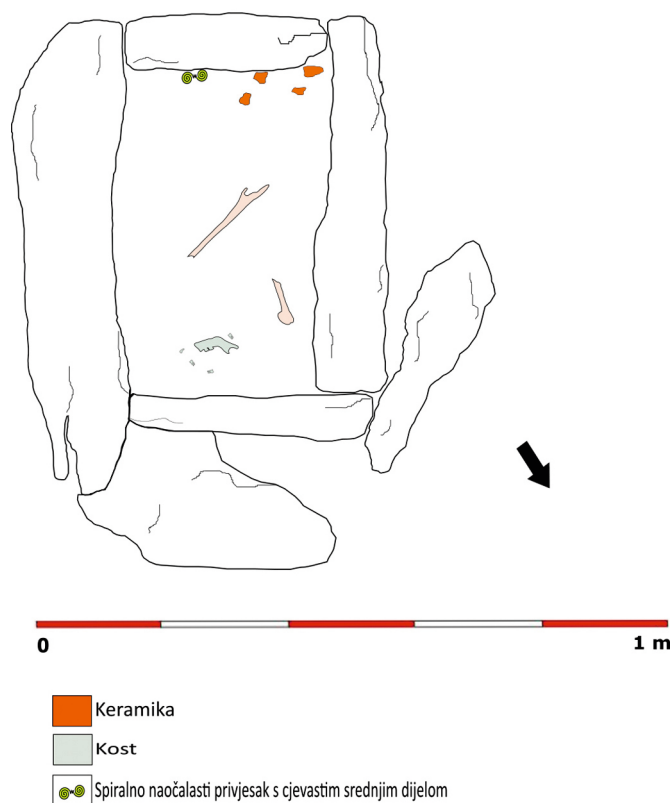
9 Judging from the existing situation in the grave, the deceased person was laid on the bedrock.

10 Putting vessels in graves as offerings was recorded as funerary practice in the period of the Late Bronze Age in the cultural region in question. Ibid.

Brložine - Stara Teskera (Ljubuški) - 2015

Grob

Tlocrt

Sl. 2. / FIG. 2.

Tlocrt groba (izradio: T. Tomas).

Grave layout (made by T. Tomas).

đen je spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom (Sl. 2). Pronađeni spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom jedino nam donekle omogućava užu kronološku i kulturnu atribuciju groba i vremena pokapanja, stoga ćemo mu u radu posvetiti i najviše pozornosti (Sl. 3, 4).

Radi se o predmetu nakitnog karaktera. Izrađen je od jednog komada brončane žice, tehnikama savijanja i namotavanja, s tim da je na krajevima žica sužena.¹¹ Glavna obilježja su mu dva spiralno-naočalasta diska međusobno povezana žicom savijenom u spiralnu cijev. Spiralno-naočalasti diskovi sastoje se od osam navoja, dok se središnja spiralna cijev sastoji od dva navoja. Najveća dužina privjeska iznosi 5,5

2). Recovered spiral-spectacle pendant with tubular central part is the only find relevant for more precise chronological and cultural attribution of the grave and time of burial which is why we will analyze it more thoroughly in this paper (Figs 3, 4).

This piece of jewelry was made of a single piece of bronze wire, by using techniques of bending and winding. The wire tapers on the ends.¹¹ It is characterized by two spiral-spectacle discs connected with a wire coiled into a spiral tube. Spiral-spectacle discs consist of eight coils while the central spiral tube consists of two coils. The largest length of the pendant is 5,5 cm, width 2 cm, while the thickness of the bronze wire which is round in

11 Pojedini primjerci spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom iz tumula Velika Gruda (Crna Gora) podvrgnuti su metalurškoj analizi koja je pokazala kako su bili kaljeni, što podrazumijeva da su nakon hladne obrade bili zagrijavani na temperaturi od 650 do 700°C, nakon čega su bili naglo ohlađeni čime se postiže veća tvrdoća i čvrstoća metala, u ovom slučaju bronce, P. DELLA CASA, 1996, 115.

11 Certain examples of spiral-spectacle pendants with tubular central part from the Velika Gruda tumulus (Montenegro) were analyzed metallurgically indicating that they were tempered meaning that after cool processing they were heated to 650 to 700°C, and cooled abruptly to make the metal (in this case bronze) harder and tougher, P. DELLA CASA, 1996, 115.

Sl. 3, 4. / FIGS. 3, 4.

Spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom *in situ* (foto: M. Rašić).

Spiral-spectacle pendant with tubular central part in situ (photo by M. Rašić).

Sl. 5. / FIG. 5.

Spiralno-naočarasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom (foto: M. Rašić).

Spiral-spectacle pendant with tubular central part (photo by M. Rašić).

centimetara, širina 2 centimetra, dok debljina brončane žice, koja je kružnog presjeka, iznosi 2 milimetra (Sl. 5). Jedinstveni *terminus technicus* koji se koristi za ovu vrstu nalaza još službeno ne postoji, pa u domaćoj literaturi nailazimo na dosta šarolik dijapazon korištenog nazivlja.¹² Iako različiti, svi nabrojani na-

cross-section is 2 mm (Fig. 5). There is no generally accepted *terminus technicus* for this type of find so we found quite wide repertory of terms used in domestic literature.¹² All terms, though quite diverse, describe basic characteristics of the find more or less adequately. We have decided to use the term

12 Dva autora koja su se izravno ili usputno najviše bavili problematikom spiralno-naočarastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom svakako su Šime Batović i Borivoj Čović. Tako Š. Batović koristi naziv *spiralno naočarasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom*: Š. BATOVIĆ, 1960, 37-82; Š. BATOVIĆ, 1981, 13 i d; Š. BATOVIĆ, 1983, 292 i d., dok B. Čović koristi čitav niz naziva poput *naočarasti privjesak sa cilindričnim zavojem*, *dvospiralni naočarasti privjesak*, *dvospiralni privjesak s cjevastim srednjim dijelom*, *naočarasti nakit za kosu s cjevastim srednjim dijelom*, *sljepoočni ukras – privjesak koji se sastoji od dva spiralna diska i središnjeg dijela u obliku spiralne cjevčice*, *ukras za kosu s cjevastim srednjim dijelom*, *naočarasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom*: A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, 11 i d; B. ČOVIĆ, 1970, 70 i d; B. ČOVIĆ, 1971, 323; B. ČOVIĆ, 1981, 108, 114, 118, 121; B. ČOVIĆ, 1983, 420 i d. Od ostalih autora treba izdvojiti Ivana Marovića koji u više navrata spominjući ovu vrstu nalaza koristi nazive *naočarasti privjesak s cjevastim navojem po sredini*, *spiralno naočarasti privjesak*: I. MAROVIĆ, 1960; I. MAROVIĆ, 1961/62; I. MAROVIĆ, 1981, 11 i d; I. MAROVIĆ, 1999, 20 i d. te niz autora koji koriste nazive: *naočarasti privjesak sa spiralnim zavojima u sredini*, *naočarasti privjesak sa spiralom u sredini*: B. GOVEDARICA, 1978, 20, 26; *spiralno – naočarasti privjesak s cilindričnim navojem između spirala*: D. GLOGOVIĆ, 2011, 8; *spiralno – cjevasti privjesak*: B. ŽUPIĆ, 2008, 48, 53, 55; *spiralno naočarasti privjesak*: M. PETRINEC, 1999, 57-58; *naočarasti spiralni privjesci za kosu*: R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 263; *dvostruka spirala*: F. FIALA, 1894, 749; *dvostruke spiralne toke nalik naočari*: V. RADIMSKY, 1890, 374; *brončani naočarasti privjesak s cjevastim navojem*: G. PROTIĆ, 1985, 37, 40. i sl.

12 Two authors who dealt with the problem-matter of the spiral-spectacle pendants with tubular central part directly or indirectly are Šime Batović and Borivoj Čović. Š. Batović used the term *spiral-spectacle pendant with tubular central part*, Š. BATOVIĆ, 1960, 37-82; Š. BATOVIĆ, 1981, 13 ff; Š. BATOVIĆ, 1983, 292 ff, while B. Čović used several terms such as *spectacle pendant with cylindrical coil*, *double-spiral spectacle pendant*, *double spiral pendant with tubular central part*, *spectacle hair adornment with tubular central part*, *temporal adornment – pendant consisting of two spiral disks and tubular central part*, *hair ornament with tubular central part*, *spectacle pendant with tubular central part*, A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, 11 ff; B. ČOVIĆ, 1970, 70 ff; B. ČOVIĆ, 1971, 323; B. ČOVIĆ, 1981, 108, 114, 118, 121; B. ČOVIĆ, 1983, 420 ff. Ivan Marović mentioned this type of finds on several occasions under the term *spectacle pendant with tubular coil in the middle*, *spiral spectacle pendant*, I. MAROVIĆ, 1960; I. MAROVIĆ, 1961/62; I. MAROVIĆ, 1981, 11 ff; I. MAROVIĆ, 1999, 20 ff. and a series of authors who used the terms: *spectacle pendant with spiral coil in the middle*, *spectacle pendant with a spiral in the middle*, B. GOVEDARICA, 1978, 20, 26; *spiral-spectacle pendant with cylindrical coil between the spirals*, D. GLOGOVIĆ, 2011, 8; *spiral-tubular pendant*, B. ŽUPIĆ, 2008, 48, 53, 55; *spiral spectacle pendant*, M. PETRINEC, 1999, 57-58; *spectacle spiral hair pendants*, R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 263; *double spiral*, F. FIALA, 1894, 749; *double spiral buttons resembling spectacles*, V. RADIMSKY, 1890, 374; *bronze spectacle pendant with tubular coil*, G. PROTIĆ, 1985, 37, 40. etc.

zivi više ili manje uspješno opisuju temeljna obilježja nalaza. Mi smo se kroz rad odlučili koristiti naziv *spiralno-naočalasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom*.¹³ Već je spomenuto kako navedeni naziv uvodi Š. Batović. Isto tako Š. Batović je uz B. Čovića jedan od autora koji se kroz svoj rad često osvrtao na spomenutu vrstu nalaza te za razliku od drugih autora navedeni naziv permanentno koristi kroz svoje radove, a i sam B. Čović u kasnijim radovima koristi naziv *naočarasti privjesak s cjevastim srednjim dijelom* čime se gotovo u cijelosti približava Batovićevu nazivu. Tako dugačak naziv djeluje dosta nespretno, no s druge strane najbolje utjelovljuje ciljane morfološko-funkcionalne bitnosti te vrste nalaza.

Spiralno-naočalasti privjesci sa središnjim cjevastim dijelom poznati su još od srednjega brončanog doba s panonsko-karpatskog prostora i zapadnog Balkana.¹⁴ Za našu kulturnu regiju posebno je važan prostor Glasinca, gdje pojavu spiralno-naočalastih privjesaka sa središnjim cjevastim dijelom pratimo od mlađeg dijela srednjega brončanog doba (Glasinac II-b), dok početkom kasnoga brončanog doba (Glasinac III-a) postaju vodeći tip nakita tog kulturnog areala.¹⁵ Pojava spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom, kao i većine metalnih nalaza iz tog perioda s Glasinca, uglavnom se tumači kao rezultat ili importa ili kulturnog utjecaja s panonsko-karpatskog prostora, gdje je prije svega dokazan njihov kronološki primat.¹⁶

Na prostoru jadranske kulturne regije u kasno brončano doba spiralno-naočalasti privjesci s cjevastim srednjim dijelom ulaze u široku upotrebu.¹⁷ Na prostoru delmatske kulturne grupe, kojoj kulturno i prirodno pripada i prostor Stare Teskere, odnosno Ljubuškog, u kasno brončano doba ta vrsta nakita postat će najbrojnija.¹⁸ Tako u promatranoj kulturnoj regiji razlikujemo četiri varijante spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom. Glavne razlike proizlaze iz međusobnog odnosa diskova

spiral-spectacle pendant with tubular central part. It has already been mentioned that this term was introduced by Š. Batović. This author, alongside B. Čović, often discussed mentioned type of finds and used the term consistently throughout his works as opposed to other authors. B. Čović in his later works used the term *spectacle pendant with tubular central part* which is almost identical to Batović's term. This long syntagm seems rather awkward, but on the other hand it encapsulates all morphological and functional essentials of this type of finds.

Spiral-spectacle pendants with tubular central part are known from the Middle Bronze Age in the Pannonian-Carpathian region and western Balkans.¹³ Glasinac area is particularly important for our cultural region where appearance of spiral-spectacle pendants with tubular central part can be traced back from the younger part of the Middle Bronze Age (Glasinac II-b), while by the beginning of the Late Bronze Age (Glasinac III-a) they become the most prominent jewelry type in this cultural area.¹⁴ Emergence of spiral-spectacle pendants with tubular central part, as well as most metal finds from this period from Glasinac, is usually interpreted as a result of either import or cultural influence from the Pannonian-Carpathian region where their chronological precedence was confirmed.¹⁵

Spiral-spectacle pendants with tubular central part became widely used in the Adriatic cultural region in the Late Bronze Age.¹⁶ This jewelry type will become most abundant in the Late Bronze Age in the region of the Delmatian cultural group which encompassed the area of Stara Teskera, and Ljubuški.¹⁷ There are four variants of spiral-spectacle pendants with tubular central part in the mentioned cultural area. Main differences relate to mutual relations between disks and tubular central part, as well as the form, dimensions and weight.¹⁸

13 Jedina promjena u odnosu na Batovićev naziv je korištenje pridjeva *naočalasti*, umjesto *naočarasti* koji je smatramo primjereniji duhu hrvatskog jezika.

14 Š. BATOVIĆ, 1960, 61-64; Š. BATOVIĆ, 1983, 329; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 259; P. DELLA CASA, 1996, 151; P. KÖNIG, 2004, 149.

15 A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, 28-30; B. ČOVIĆ, 1983, 420-429; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 263.

16 B. ČOVIĆ, 1983, 429; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 261, 269; B. ČOVIĆ, 1984, 11.

17 Š. BATOVIĆ, 1960; B. ČOVIĆ, 1970, 81-82; Š. BATOVIĆ, 1980, 34; Š. BATOVIĆ, 1983, 292, 319, 329, 354-355, 360; P. DELLA CASA, 1996, 151; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, 429.

18 Š. BATOVIĆ, 1983, 340.

13 Š. BATOVIĆ, 1960, 61-64; Š. BATOVIĆ, 1983, 329; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 259; P. DELLA CASA, 1996, 151; P. KÖNIG, 2004, 149.

14 A. BENAC, B. ČOVIĆ 1956, 28-30; B. ČOVIĆ, 1983, 420-429; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 263.

15 B. ČOVIĆ, 1983, 429; R. DRECHSLER-BIŽIĆ, 1983, 261, 269; B. ČOVIĆ, 1984, 11.

16 Š. BATOVIĆ, 1960; B. ČOVIĆ, 1970, 81-82; Š. BATOVIĆ, 1980, 34; Š. BATOVIĆ, 1983, 292, 319, 329, 354-355, 360; P. DELLA CASA, 1996, 151; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, 429.

17 Š. BATOVIĆ, 1983, 340.

18 Š. BATOVIĆ, 1983, 340; B. ČOVIĆ, 1970, 81.

i središnjega cjevastog dijela te oblika, dimenzija i težine.¹⁹ Utvrđene varijante svakako su odraz razvojnih tendencija, s jasno definiranom kulturnom i prostornom dimenzijom. No, zbog širokoga vremenskog raspona u kojemu se javljaju, teško je odrediti njihovu užu vremensku poziciju. Tim više, jer za veliki broj te vrste nalaza nedostaju pouzdani kontekstualni podatci.²⁰ Brojnost spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom i njihova relativno duga upotreba upućuju na mjesni razvoj i produkciju koja je s obzirom na nedostatak osnovnih sirovina na matičnom prostoru imala za cilj *a priori* zadovoljiti mjesne potrebe jer su mogućnosti za širu produkciju i izvoz samim time bile ograničene.²¹

Promatrajući temeljna tipološka obilježja privjeska iz Stare Teskere (odnos diskova i središnjega cjevastog dijela, oblik, dimenzije i težinu), najbliže analogije pronalazimo mu na prostoru Glasinca, srednje Bosne te južnog Jadrana.²² Ako temeljnim tipološkim obilježjima pridodamo i one uže, poput brojeva navoja na spiralno-naočalastom disku i ravnom cjevastom dijelu, identičan primjerak poznat je iz Čatića kod Kaknja u srednjoj Bosni.²³ Nažalost, za primjerak iz Čatića nedostaju potpuni podatci o okolnostima nalaza. Unatoč tome, uzevši u obzir dostupne terenske podatke i ostale kronološki osjetljivije nalaze, kosturni ukopi u ravnim grobovima iz Čatića stavljaju se u vremenski okvir od 10. do 9. st.

Recognized variants are definitely a reflection of developmental tendencies with clearly defined cultural and spatial dimension. However due to wide chronological range of their duration it is difficult to determine their strict chronological position, all the more since contextual information is missing for great number of such finds.¹⁹ Abundance of spiral-spectacle pendants with tubular central part and their relatively long use indicate to local development and production whose primary aim was to satisfy local needs since possibilities for wider production and export were limited due to lack of basic raw material.²⁰

On the basis of basic typological characteristics of the pendant from Stara Teskera (relationship between the disks and central tubular part, form, dimensions and weight), the closest analogies can be found in the regions of Glasinac, central Bosnia and southern Adriatic.²¹ If we consider more specific features such as number of coils on the spiral-spectacle disk and flat tubular part alongside basic typological characteristic, identical specimen originates from Čatići near Kakanj in central Bosnia.²² Unfortunately information on circumstances of discovery are incomplete. Nevertheless on the basis of available excavation documentation and other datable finds, inhumation burials in flat graves from Čatići are dated from the 10th to 9th century BC.²³

19 B. ČOVIĆ, 1970, 81; Š. BATOVIĆ, 1983, 340.

20 B. Čović je napravio zajedničku analizu za, kako ih naziva, *dvospiralne privjeske* i *dvospiralne toke* na prostoru delmatske kulturne regije. Iako obje vrste nalaza nose zajedničke formalne attribute, osnovna razlika je izgleda bila u funkciji, koja je bila uvjetovana dimenzijama i težinom: B. ČOVIĆ, 1970, 80-82. Nadalje, P. Della Casa razlikuje spiralno-naočalaste privjeske s cjevastim srednjim dijelom prije svega prema dužini središnjega cjevastog dijela. Pa tako one primjerke s dužim cjevastim dijelom naziva *Drachtröllchen mit spiraldenden*, a primjerke s kraćim cjevastim dijelom *Brillenspiralen*, koje dalje razlikuje prema dimenzijama. Usp. P. DELLA CASA, 1996, 107, 151. Prema raspoloživim podacima iz zatvorenih arheoloških cjelina, povećanje dimenzija i težine općenito možemo okarakterizirati kao mlađe obilježje te vrste nalaza. Usp. P. DELLA CASA, 1996, 152, Abb. 162-163; P. KÖNIG, 2004, 150, Taf. 62 B, 2-3, Taf. 76, 32-35.

21 Inače, mjesna produkcija brončanih predmeta u kasno brončano doba na prostoru šire delmatske kulturne regije dodatno je potvrđena lokalno ograničenim tipom i varijantama fibula te nalazima kalupa. B. ČOVIĆ, 1970, 87; Š. BATOVIĆ, 1983, 348-349.

22 Usp. V. RADIMSKY, 1890, 373, sl. 9; A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, T XIV, 10; T XV, 3; T XX, 4; T XXVII, 4; T XXVIII, 2; T XXX, 3, 7; T XXXI, 3, 4; T XXXIII, 6; B. ČOVIĆ, 1971, 324; B. ČOVIĆ, 1981, 110-124; P. DELLA CASA, 1996, Abb. 44, 14, 20, 21, 22; Abb. 52, 38; Abb. 66, 58, 59; Abb. 75, 70; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, Fig. 11, 1.

23 Usp. V. RADIMSKY, 1890, 373, sl. 9.

19 B. Čović made a joint analysis for *double-spiral pendants* and *double-spiral buttons* as he calls them, in the area of the Delmatian cultural region. Although both types of finds bear common formal attributes, main difference seems to be function, caused by dimensions and weight B. ČOVIĆ, 1970, 80-82. P. Della Casa classifies spiral-spectacle pendants with tubular central part primarily on the basis of the central segment length. He calls the examples with longer central part *Drachtröllchen mit spiraldenden*, and examples with shorter tubular part *Brillenspiralen*, classifying them further on the basis of dimensions. Cf. P. DELLA CASA, 1996, 107, 151; On the basis of data from closed archaeological units, increase of dimensions and weight in general can be characterized as younger characteristic of this type of finds. Cf. P. DELLA CASA, 1996, 152, Abb. 162-163; P. KÖNIG, 2004, 150. Taf. 62 B, 2-3; Taf. 76, 32-35.

20 Local production of bronze objects in the Late Bronze Age in the area of wider Delmatian cultural region was additionally confirmed by local types and variants of fibulae and mold finds. B. ČOVIĆ, 1970, 87; Š. BATOVIĆ, 1983, 348-349.

21 Cf. V. RADIMSKY, 1890, 373, fig. 9; A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, T XIV, 10; T XV, 3; T XX, 4; T XXVII, 4; T XXVIII, 2; T XXX, 3, 7; T XXXI, 3, 4; T XXXIII, 6; B. ČOVIĆ, 1971, 324; B. ČOVIĆ, 1981, 110-124; P. DELLA CASA, 1996, Abb. 44, 14, 20, 21, 22; Abb. 52, 38; Abb. 66, 58, 59; Abb. 75, 70; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, Fig. 11, 1.

22 Cf. V. RADIMSKY, 1890, 373, fig. 9.

23 V. RADIMSKY, 1890, 373-374; B. ČOVIĆ, 1971, 324.

pr. Kr.²⁴ Koristeći iste tipološke kriterije, užu analogiju možemo povući i sa spiralno-naočalastim privjeskom sa središnjim cjevastim dijelom iz tumula II iz Maravića (Glasinac).²⁵ Podatci o okolnostima nalaza iz tumula II iz Maravića također su nepotpuni. Prije svega misli se na grobne cjeline koje u tumulu nisu jasno izdvojene pa se s obzirom na tipološke karakteristike skupnih nalaza tumul II iz Maravića datira u Glasinac III-a fazu, odnosno vremenski interval kojemu pripada sam kraj 14. st. pr. Kr. – *cca* 1230. g. pr. Kr.²⁶ Izvjesne tipološke analogije postoje i sa sličnim nalazima s prostora južnog Jadrana, prije svega iz tumula Velika Gruda i tumula II kod Tuzija u Crnoj Gori.²⁷ Sličnosti s našim nalazom prvenstveno se ogledaju u obliku i dimenzijama, zatim broju navoja na središnjem cjevastom dijelu, dok se broj navoja na spiralno-naočalastom disku razlikuje. Prema P. Della Casi, radi se o tipu Velika Gruda B-1, tj. manjim spiralno-naočalastim privjescima kojima se središnji cjevasti dio sastoji od dva do četiri navoja. Tip B-1 indikativan je za prostor Glasinca, upravo za vrijeme 14. i 13. st. pr. Kr.²⁸ Nadalje, spomenuti nalazi s prostora Crne Gore pozicioniraju se u -D-fazu tumula Velika Gruda, koja se također datira u vrijeme 14. i 13. st. pr. Kr.²⁹ Prema tome, evidentno je kako i suženi tipološki kriteriji ne pomažu puno u određivanju uže kronološke pozicije spiralno-naočalastog privjeska s cjevastim srednjim dijelom iz Stare Teskere. Radi se o vrsti nalaza s brojnim varijantama i s relativno širokom vremensko-prostornom dimenzijom. U ovom trenutku kao jedino prihvatljivo rješenje nameće se njegovo pozicioniranje u široki vremenski okvir kasnoga brončanog doba, s naglaskom na 14. i 13. st. pr. Kr., kako je pokazalo jedino sustavno istraženo nalazište Velika Gruda.³⁰

By using identical typological criteria, we can find close analogy with the spiral-spectacle pendant with tubular central part from tumulus II from Maravići (Glasinac).²⁴ Information on circumstances of discovery for the finds from tumulus II from Maravići are incomplete as well. We primarily refer to funerary units which were not clearly distinguished in the tumulus so that tumulus II from Maravići is dated to the Glasinac III-a phase (chronological range from the end of the 14th century to *ca.* 1230 BC) considering the typological characteristics of collective finds.²⁵ There are certain typological analogies with similar finds from the southern Adriatic region, primarily with the Velika Gruda tumulus and tumulus II near Tuzi in Montenegro.²⁶ Similarities with our find are reflected primarily in form and dimensions, then in number of coils in the central tubular part while the number of coils on the spiral-spectacle disk is different. According to P. Della Casa this is the Velika Gruda B-1 type, i.e. small spiral-spectacle pendant whose central part consists of 2 to 4 coils. Type B-1 is indicative of the Glasinac region, precisely for the period of the 14th and 13th century BC.²⁷ Mentioned finds from the Montenegro region are dated to the phase D of the Velika Gruda tumulus, also dated to the 14th and 13th centuries BC.²⁸ Accordingly it is evident that limited typological criteria do not contribute much to determining strict chronological position of the spiral-spectacle pendant with tubular central part from Stara Teskera. This type of find has many variants and relatively wide chronological and spatial dimension. At the moment the only acceptable solution seems to be its dating to wide chronological range of the Late Bronze Age, with emphasis on the 14th and 13th centuries BC as indicated by the only systematically explored site of Velika Gruda.²⁹

24 V. RADIMSKY, 1890, 373-374; B. ČOVIĆ, 1971, 324.

25 A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, T XXXIII, 6.

26 B. ČOVIĆ, 1981, 113, 116; faze: B. ČOVIĆ, 1981, 116.

27 Usp. P. DELLA CASA, 1996, Abb. 44, 14, 20, 21, 22; Abb. 52, 38; Abb. 66, 58, 59; Abb. 75, 70; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, Fig. 11, 1.

28 P. DELLA CASA, 1996, 151.

29 P. DELLA CASA, 1996, 22-26.

30 Osim općenito slabo izraženih kronološki osjetljivih tipoloških svojstava spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom, poteškoću u određivanju uže kronološke atribucije groba svakako predstavlja i nedostatak drugih tipičnih nalaza. Stoga se radiokarbonska analiza osteoloških ostataka iz groba, koja bi pružila apsolutne vremenske repere, nameće kao nužnost. Naravno, pri tome treba uzeti u obzir kako vrijeme proizvodnje i upotrebe predmeta ne odgovara vremenu njegova odlaganja u grob.

24 A. BENAC, B. ČOVIĆ, 1956, T XXXIII, 6.

25 B. ČOVIĆ, 1981, 113, 116. Phases: B. ČOVIĆ, 1981, 116.

26 Cf. P. DELLA CASA, 1996, Abb. 44, 14, 20, 21, 22; Abb. 52, 38; Abb. 66, 58, 59; Abb. 75, 70; U. BUGAJ, P. LUTOVAC, M. BOGACKI, M. TRZECIECKI, M. NOVAK, 2013, Fig. 11, 1.

27 P. DELLA CASA, 1996, 151.

28 P. DELLA CASA, 1996, 22-26.

29 Except for indistinct datable typological characteristics of the spiral-spectacle pendants with tubular central part, defining more precise chronological attribution of the grave is further complicated by lack of other typical finds. Therefore it seems necessary to perform radiocarbon analysis of osteological remains from the grave to obtain absolute chronological determinants. We have to keep in mind that time of production and use of an object does not necessarily correspond to time of its deposition in grave.

Spiralno-naočalasti privjesci s cjevastim srednjim dijelom većinom su pronađeni u grobovima.³¹ U nedostatku pouzdanih podataka o položaju nalaza u odnosu na skelet u grobu, teže im je odrediti precizniju funkciju i značenje.³² Ipak, na Glasincu su pojedini primjerci pronađeni uz lubanje pokojnika (ponekad u paru), zatim okačeni o dijademe ili o karičice, što sugerira kako su mogli služiti kao nakit za glavu ili privjesci u širem smislu, dok s druge strane za veće, odnosno teže primjerke funkciju nakita za glavu treba isključiti.³³ Primjerak iz Stare Teskere pronađen je dosta niže od položaja glave pokojnika u grobu. Ipak, uzevši u obzir poznate kontekstualne i tipološke podatke, spiralno-naočalastom privjesku s cjevastim srednjim dijelom iz Stare Teskere možemo pripisati ukrasnu (nakitnu) funkciju, točnije funkciju privjeska u širem smislu.

Kod sva tri načina pokapanja u okviru promatrane kulturne regije dokumentirani su nalazi spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom.³⁴ Unatoč heterogenoj pogrebnoj praksi, ukrašavanje tijela pokojnika u okviru definiranih socijalnih i religijskih konvencija koje prate pokop s predmetima mjesnih obilježja (u ovom slučaju spiralno-naočalastim privjescima s cjevastim srednjim dijelom) svakako reflektira snažne veze i osjećaje pripadnosti zajedničkom socijalnom statusu ili identitetu koji su bili od važnosti tim zajednicama.³⁵ Tim više jer su predmeti nakitnog karaktera nedvojbeno predstavljali sastavni dio nošnje i vanjskih obilježja pojedinca ili grupa ljudi. S obzirom na to kako nisu imali utilitarnu ulogu, nego prije svega ukrasnu, potencijalno su bili involvirani u označavanje određenoga socijalnog statusa ili identiteta.³⁶ Isto tako, relativna brojnost nalaza spiralno-naočalastih privjesaka s cjevastim srednjim dijelom na kulturno definiranom prostoru potencijalno može indicirati i proces konstrukcije širega zajedničkog identiteta.³⁷

Most spiral-spectacle pendants with tubular central part were found in graves.³⁰ Their precise function and meaning can hardly be defined as we lack information about the position of the find in relation to the skeleton in the grave.³¹ However, some examples from Glasinac were found next to the skulls of the deceased (sometimes in pair), or suspended on diadems or rings, suggesting that they may have been used as headdress or pendants in the broad sense while on the other hand, function of head ornaments should be eliminated for heavier examples.³² Example from Stara Teskera was found much lower than the head position in the grave. However if we take into consideration known contextual and typological information, spiral-spectacle pendant with tubular central part from Stara Teskera can be interpreted as a decorative object (jewelry), more precisely as a pendant in the broad sense.

Finds of spiral-spectacle pendants with tubular central part were found in graves of all three burial types in the cultural region in question.³³ Despite heterogeneous funerary practices, adornment of the deceased person's body within defined social and religious conventions which accompany the burial with objects featuring local characteristics (in this case spiral-spectacle pendants with tubular central part) definitely reflects strong connections and affiliation to common social status or identity which mattered to these communities.³⁴ All the more since the jewelry objects definitely represented a part of attire and outer characteristics of an individual or a group. Since they did not have a utilitarian but primarily decorative function, they may have been used for marking social status or identity.³⁵ Relatively great number of finds of spiral-spectacle pendants with tubular central part in the cultural area can possibly indicate to a process of construction of broader common identity.³⁶ What kind of social status and iden-

31 U delmatskoj kulturnoj regiji osim u grobovima jedan manji dio je pronađen i u ostavama, dok za najveći dio nalaza te vrste ne postoje podatci o okolnostima pronalaska.

32 M. L. S. SØRENSEN, 2000, 135.

33 B. ČOVIĆ, 1970, 81; B. ČOVIĆ, 1983, 420; B. GOVEDARICA, 1978, 20. Slično mišljenje zastupa i P. Della Casa koji smatra kako su manji primjerci služili kao ukras glave, čak kao ukras kose ili određenog pokrivala za glavu: P. DELLA CASA, 1996, 109. Također je zastupljeno i mišljenje kako su neki manji primjerci mogli služiti i kao prstenje: P. KÖNIG, 2004, 149.

34 B. ČOVIĆ, 1970, 70-72.

35 D. FONTIJN, 2002, 206.

36 M. L. S. SØRENSEN, 2000, 124.

37 Upravo predmeti koje povezujemo sa širim zajedničkim identitetom moraju biti brojni: D. FONTIJN, 2002, 27.

30 In the Dalmatian cultural region this type of finds were also found in hoards in addition to graves, but information about the discovery circumstances are missing for the biggest part of finds in the Dalmatian cultural region.

31 M. L. S. SØRENSEN, 2000, 135.

32 B. ČOVIĆ, 1970, 81; B. ČOVIĆ, 1983, 420; B. GOVEDARICA, 1978, 20. Similar opinion is proposed by P. Della Casa who believes that smaller examples were used as headdress, hair adornment or certain head cover, P. DELLA CASA, 1996, 109. There is also a thesis that smaller examples may have been used as finger-rings, P. KÖNIG, 2004, 149.

33 B. ČOVIĆ, 1970, 70-72.

34 D. FONTIJN, 2002, 206.

35 M. L. S. SØRENSEN, 2000, 124.

36 Exactly the objects associated with broad common identity must be numerous, D. FONTIJN, 2002, 27.

Kakvu su vrstu socijalnog statusa i identiteta mogli predstavljati spiralno-naočalasti privjesci s cjevastim srednjim dijelom?³⁸ Jesu li od samog početka dizajnirani sa značenjem ili su tijekom svog korištenja do vremena odlaganja mogli akumulirati različita značenja? Je li značenje/a koja im mi pripisujemo odgovaraju značenju/značenjima koja su imali kod pojedinaca ili zajednica koje su ih izrađivale, koristile i odlagale? Jesu li korišteni/nošeni često ili samo u nekim posebnim prigodama i sl.? Nažalost, za konkretniji odgovor na postavljena pitanja nemamo dovoljno upotrebljivih podataka.

Za privjesak iz Stare Teskere ne možemo primijeniti razvojne forme i tendencije poznate u delmatskoj kulturnoj regiji, a najbliže mu analogije pronalazimo na prostoru srednje Bosne i Glasinca. Osim tipoloških kriterija te prostorne i vremenske dimenzije, navedenu pretpostavku održavaju i višestruko potvrđeni uzajamni kontakti između spomenutih kulturnih regija u vremenu kasnoga brončanog doba.³⁹ Navedena tvrdnja sasvim korespondira s „duhom vremena“. Naime, jedna od važnijih odrednica kasnoga brončanog doba svakako je nagli porast proizvodnje, prerade i korištenja brončanih predmeta, između ostalih i predmeta nakitnog karaktera koji postaju obilniji i raznovrsniji nego ikad prije. Nagli uzlet u metalurgiji bronce dovodi do promjena u strukturi društva, načinu razmišljanja i vjerovanja,⁴⁰ a sve masovnija proizvodnja brončanih predmeta povećava i efikasnost privređivanja, što je uvjetovalo stvaranje kontakata i razmjene dobara na širim prostorima. Upravo su ti kontakti omogućili ubrzan prodor i drugih i drugačijih kulturnih stečevina.⁴¹ Jedna od posljedica takvog razvoja je pojava tzv. predmeta sa širokim arealom rasprostiranja kao što su spiralno-naočalasti privjesci s cjevastim srednjim dijelom. Unatoč tome što njihovu pojavu u promatranjima u delmatskoj kulturnoj regiji većemo za širok vremenski raspon kasnoga brončanog doba, radi se o vrsti nalaza koja ipak sadrži definiranu vremensku i prostornu dimenziju. Stoga za spiralno-naočalaste privjeske sa srednjim cjevastim dijelom možemo konstatirati kako predstavljaju jedan vremenski i prostorno ko-

titiviteti could have been represented by spiral-spectacle pendants with tubular central part?³⁷ Were they designed with a certain meaning from the beginning or they could have accumulated various meanings during their use? Do presently ascribed meaning(s) correspond to actual meaning(s) they had for individuals or communities which made, used and deposited them? Were they used/worn often or only on special occasions? Unfortunately there is no sufficient information for more specific answers to these questions.

We cannot use development forms and tendencies known in the Delmatian cultural region. Closest analogies can be found in the region of central Bosnia and Glasinac. In addition to typological criteria and spatial and chronological dimension, mentioned assumption is supported by frequently confirmed contacts between mentioned cultural regions in the period of the Late Bronze Age.³⁸ Mentioned hypothesis corresponds well to “the spirit of the time”. Namely one of the important determinants of the Late Bronze Age is definitely sudden rise of production, processing and use of bronze objects, including jewelry which became more abundant and diverse than ever before. Sudden rise of bronze metallurgy led to changes in the society structure, way of thinking and beliefs.³⁹ More massive production of the bronze objects increased economic efficiency which resulted in making contacts and exchange of goods in wide regions. These contacts enabled accelerated penetration of different cultural goods.⁴⁰ One of consequences of such development is appearance of “objects with wide distribution area” such as spiral-spectacle pendants with tubular central part. Despite the fact that their presence in the mentioned cultural region is associated with wide chronological span of the Late Bronze Age, this type of finds still exhibits defined chronological and spatial dimension. Therefore we can state that spiral-spectacle pendants with tubular central part represent a coherent phenomenon in chronological and spatial terms, typical of the Late Bronze Age of the cultural region in question.

Since the Late Bronze Age is a poorly known period in the Ljubuški region, the find from Stara

38 Do sada je najbolje prepoznato značenje ukrasnih predmeta u konstrukciji spolnog identiteta: D. FONTIJN, 2002, 207, 245.

39 B. ČOVIĆ, 1971, 323-324; B. ČOVIĆ, 1980, 88; I. MAROVIĆ, 1981, 16, 58; Š. BATOVIĆ, 1983, 354-355.

40 Navedenu tvrdnju svakako najbolje ilustriraju već spomenuta tri istovremena načina pokapanja u delmatskoj kulturnoj regiji što se dovodi u korelaciju sa složenim društvenim, gospodarskim i kulturnim momentima: Š. BATOVIĆ, 1983, 351.

41 Š. BATOVIĆ, 1983, 239.

37 Importance of decorative objects has been recognized mostly in the construction of gender identity, Ibid, D. FONTIJN, 2002, 207, 245.

38 B. ČOVIĆ, 1971, 323-324; B. ČOVIĆ, 1980, 88; I. MAROVIĆ, 1981, 16, 58; Š. BATOVIĆ, 1983, 354-355.

39 Mentioned hypothesis is best illustrated by the three simultaneous burial types in the Delmatian cultural region which is correlated with complex social, economic and cultural moments, Š. BATOVIĆ, 1983, 351.

40 Š. BATOVIĆ, 1983, 239.

herentan fenomen, tipičan za kasno brončano doba promatrane kulturne regije.

Nalaz iz Stare Teskere dobiva na važnosti zbog činjenice kako je kasno brončano slabo dokumentirano na prostoru Ljubuškog. Svakako u tom kontekstu treba spomenuti nalaze koji se čuvaju u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu, iako je samo za nekolicinu sigurno utvrđeno kako su pronađeni na prostoru Ljubuškog, bez dodatnih podataka o okolnostima pronalaska.⁴² Osobita vrijednost spiralno-naočalastog privjeska iz Stare Teskere krije se i u činjenici kako predstavlja jedini nalaz te vrste ne samo s prostora Ljubuškog nego cijele Hercegovine koji je pronađen u izvornom kulturnom kontekstu te općenito dodatno potvrđuje uklopljenost tog areala u složene komunikacijske obrasce kasnoga brončanog doba šire kulturne regije i zaleđa.

Teskera is even more important. In that context we need to mention finds housed in the Archaeological Collection of the Franciscan Monastery in Humac, although only few were definitely found in the Ljubuški region, without any information on the circumstances of discovery.⁴¹ Spiral-spectacle pendant from Stara Teskera is particularly important because it is the only find of the kind from the area of not only Ljubuški, but entire Herzegovina which was recovered from the original cultural context and it confirms once more incorporation of this area into complex communication patterns of the Late Bronze Age of the wider cultural region and hinterland.

Translation: Marija Kostić

42 B. ČOVIĆ, 1985, 52-53.

41 B. ČOVIĆ, 1985, 52-53.

LITERATURA / REFERENCES

- ARHEOLOŠKI LEKSIKON BIH, 1988. – *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Sarajevo.
- BATOVIĆ, Š., 1960. – Šime Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, *Diadora*, 1, Zadar, 37-82.
- BATOVIĆ, Š., 1980. – Šime Batović, L' eta del bronzo recente sulla costa orientale dell' Adriatico, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XVIII/16, Sarajevo, 21-63.
- BATOVIĆ, Š., 1981. – Šime Batović, Nakit u prapovijesti sjeverne Dalmacije, *Nakit na tlu sjeverne Dalmacije od prapovijesti do danas*, Zadar, 7-39.
- BATOVIĆ, Š., 1983. – Šime Batović, Kasno brončano doba na istočnom jadranskomu primorju, u/in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Sarajevo, 271-373.
- BENAC, A., ČOVIĆ, B., 1956. – Alojz Benac, Borivoj Čović, *Glasiac I*, Sarajevo.
- BUGAJ, U., LUTOVAC, P., BOGACKI, M., TRZECIECKI, M., NOVAK, M., 2013. – Urszula Bugaj, Predrag Lutovac, Miron Bogacki, Maciej Trzeciecki, Mario Novak, Bronze age tumuli on Planica hill obb. Tuzi, Montenegro, *Sprawozdania archeologiczne*, 65, Krakow, 427-433.
- ČOVIĆ, B., 1970. – Borivoj Čović, Vodeći tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, VIII/6, Sarajevo, 67-99.
- ČOVIĆ, B., 1971. – Borivoj Čović, Dva specifična tipa zapadnobalkanske fibule, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 26, Sarajevo, 313-331.
- ČOVIĆ, B., 1981. – Borivoj Čović, Neka pitanja kronologije bronzanog doba glasićačkog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 35/36, Sarajevo, 99-140.
- ČOVIĆ, B., 1983. – Borivoj Čović, Glasićačka kulturna grupa, u/in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Sarajevo, 413-432.
- ČOVIĆ, B., 1984. – Borivoj Čović, Umjetnost kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na istočno jadranskoj obali i njenom zaleđu, u/in: *Duhovna kultura Ilira*, Posebna izdanja LXVIII/11, Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 7-40.
- ČOVIĆ, B., 1985. – Borivoj Čović, Praistorijska zbirka franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog, u/in: *100 godina muzeja na Humcu 1884-1984* (ur./ed.: A. Zelenika), Ljubuški, 49-59.
- DELLA CASA, P., 1996. – Philippe Della Casa, *Velika Gruda II, Die bronzzeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro)*, Bonn.
- DRESCHLER BIŽIĆ, R., 1983. – Ružica Dreschler Bižić, Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u/in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 4, Sarajevo, 242-270.
- FIALA, F., 1894. – Franjo Fiala, Uspjesi prekopavanja prehistoričkih grobova na Glasincu godine 1894, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 6, Sarajevo, 721-760.
- FONTIJN, D., 2002. – David R. Fontijn, *Sacrificial landscapes: Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the bronze age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*, Leiden.
- GLOGOVIĆ, D., 2011. – Dunja Glogović, Nekoliko pretpovijesnih metalnih nalaza s Visa, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., 44, Zagreb, 7-16.
- GOVEDARICA, B., 1978. – Blagoje Govedarica, Novi arheološki prilozi istraživanju tumula na glasićačkom području, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XVII/15, Sarajevo, 15-37.
- KÖNIG, P., 2004. – Peter König, Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, *Prähistorische Bronzefunde*, XX, 11, Stuttgart.
- MARIJANOVIĆ, B., 2003. – Brunislav Marijanović, Višeznačnost vode u životu prapovijesnih zajednica na jadranskom području, *Histria antiqua*, 10, Pula, 45-55.
- MAROVIĆ, I., 1960. – Ivan Marović, Prahistorijski nalazi na području Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 62, Split, 5-29.
- MAROVIĆ, I., 1961/1962. – Ivan Marović, Nekoliko nalaza iz halštatskog perioda u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 63/64, Split, 5-24.
- MAROVIĆ, I., 1981. – Ivan Marović, Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 75, Split, 7-62.
- MAROVIĆ, I., 1999. – Ivan Marović, Jama u Podumcima, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90/91, Split, 9-41.
- PETRINEC, M., 1999. – Maja Petrinec, Prapovijesno razdoblje, u/in: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Livnu* (ur./ed.: A. Milošević), Split – Livno, 21-24, 43-64.
- PROTIĆ, G., 1985. – Goran Protić, Prahistorijski nalazi s otoka Visa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 78, Split, 37-44.
- RADIMSKY, V., 1890. – Vaclav Radimsky, Dvije nekropole iz brončanog doba u kotaru Visokom u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 2, Sarajevo, 373-375.
- SØRENSEN, M. L. S., 2000. – Marie Louis Stig Sørensen, *Gender archaeology*, Cambridge.
- ŽUPIĆ, B., 2008. – Branimir Župić, Prapovijesni predmeti, u/in: *Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u Sinju* (ur./ed.: M. Topić), Sinj, 29-67.